

DINDARLIĞIN ÖLÇÜLEBİLİRLİĞİ ÜZERİNE GELİŞTİRİLEN DINDARLIK ÖLÇEKLERİ*

Yrd. Doç. Dr. Özlem ALTUNSU SÖNMEZ
Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Sosyoloji Bölümü
ozlemaltunsu@gmail.com

Öz

Din, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren sosyologların dikkatini çekmeye başlamıştır ve bu alanda detaylı çalışmaların ise yirminci yüzyıla denk geldiği görülür. Yapılan çalışmalarda birçok din tanımı olması yansira dinin evrensel bir tanımının yapılamamış olması, ona bağımlı olarak yapılabilecek bir dindarlık tanımlaması yapmayı da oldukça güç hale getirecektir. Ayrıca, tek tip bir dindarlıktan söz etmenin mümkün olamadığı gibi ampirik yöntemlerle bilgi toplayarak dindarlığı ölçmek de hiç kolay olmamaktadır. Literatürde sadece dindarlığın nasıl ölçüleceği değil, ölçülüp ölçülemeyeceği konusu üzerine bile tartışmalar yapıldığı görülmektedir. 1960'lardan sonra dindarlık çok boyutlu bir fenomen olarak görülmeye başlanmış ve dindarlığı çok boyutlu ölçen ölçekler geliştirilmiştir. Bu yıldan sonra dinin ölçülmesi ile ilgili yapılan çalışmalarda dinin tek boyutlu, homojen bir yapıda olmadığını görülür. Bunlara bağılı olarak bu çalışma kapsamında; dindarlığın ölçülebilirliği tartışmaları ile beraber oluşturulan çok boyutlu dindarlık ölçeklerine yer verilmiştir. Bunu yaparken ülkemizde yapılan dindarlık ölçme çalışmaları da incelenerek dindarlığın farklı boyutlarının kimler tarafından nasıl oluşturulduğu da incelenmiştir. Ayrıca; dindarlık ölçme çalışmalarının zorluğu ile beraber dindarlığın bundan sonra da ölçülmeye devam edeceğini söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Din, dindarlık, çok boyutlu dindarlık, dindarlık ölçümü.

* Bu makale, Doç. Dr. Mustafa ŞEN danışmanlığında tamamlanan *Religiosity, Self-monitoring and Political Participation: A Research on University Students* başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir.

THE RELIGIOSITY SCALES DEVELOPED ON THE MEASURABILITY OF RELIGIOSITY

Abstract

Religion has drawn attention of sociologists since in the second half of the 19th century, and it is observed that detailed studies in this field also began in the 20th century. This is because there is no widely accepted and agreed definition on religion, and since definition of religiosity would depend on the former, religiosity has not been universally defined yet. However, it is clear that it is impossible to talk about a single type of religiosity. Measuring an individual's religiosity by collecting data via empirical methods is not very easy. Not only how religiosity would be measured, but also the issue of whether it could ever be measured has been discussed widely as well, and is still being discussed. After 1960s, religiosity has started to be regarded as a multi-dimensional phenomenon and scales measuring religiosity on multidimensional basis have been developed. When examining the studies on measuring religiosity, it could be seen that religion does not have a uni-dimensional, homogeneous structure. Multidimensional religiosity scales, which were formulated after being discussed in relation with the probability of measuring religiosity, were described and analyzed within this study. While analysing and describing religiosity scales, studies about religiosity scales in Turkey were reviewed. Moreover, how and by whom different dimensions of religiosity were formulated were identified. At this point, it can be assumed that religiosity will continue to be measured even if studies of religiosity are hard to be formulated.

Keywords: Religion, religiosity, multi-dimensional religiosity, measuring religiosity.

GİRİŞ

Dindarlığın nasıl ölçüleceği ya da gerçekten ölçülüp ölçülemeyeceği problemi üzerine tartışmalar din sosyolojisinde süregelen bir unsur olmakla birlikte, bu problem varlığını onu ölçtüğünü iddia eden birçok ölçeğin ortaya konması ile de göstermektedir. Bununla beraber, dindarlığı ölçmeye çalışan ölçekler geliştirilmeye devam etmektedir. Önceleri, dindarlık tek boyutlu bir olgu olarak karşımıza çıkmakla beraber sonrasında dindarlığın birden fazla boyutu olduğu/olabileceği düşüncesi gelişmiş ve bunun sonucunda da dindarlığın farklı boyutlarını ortaya koyduğunu iddia eden çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bununla beraber, çok sayıda farklı dinî inanışların var olması ve bu inançların farklı ritüelleri barındırması, hangi dinin dindarlığının ölçümü sorununu da beraberinde getirmektedir. Tam da bu noktada dindarlığın tek boyutlu mu yoksa daha karmaşık çok boyutlu mu olduğu tartışmalarının yanı sıra sadece dindarlığın nasıl ölçüleceği değil, ölçülüp ölçülemeyeceği konusu da yeni bir tartışma alanı olarak bu süreçte yerini almıştır. Dindarlık, belli bir dinde bile farklı biçimlerde ortaya çıkabilirken aynı zamanda kişiye özgü de olabilir. Dindarlığı anket veya başka bir metot ile ölçmeye çalışmak bu yüzden oldukça zordur. Tüm bunlara rağmen dindarlığı ölçmek isteği araştırmacılar tarafından devam etmekte ve en doğru biçimde ölçmek için titizlikle çalışmalar yapılmaya devam etmektedir. Bu çalışma kapsamında da öncelikle din ve dindarlık tanımlamaları ve sonrasında ise dindarlığın ölçülebilirliği tartışmaları ile beraber oluşturulan dindarlık ölçeklerine yer verilecektir. Bu çalışmaların sadece diğer ülkelerde olmadığı, ülkemizde de dindarlık ölçekleri geliştirildiği göz önüne alınarak; hem ilk ölçekten günümüze oluşturulan ölçeklerin kısa bir özetine yer verilecek hem de ülkemizde ki çalışmalara değinilecektir.

DİN VE DINDARLIK

Din olgusu insanlık tarihindeki en eski konulardan biri olmasına rağmen dinî olguların incelenmesi modern sayılabilecek bir konudur (Hökelekli: 2010: 15). Din hep bir şekilde insanın kendi içinde ve toplumsal hayatında var olmaya ve merak uyandırmaya devam etmiştir. Allport'da (2004: 15-23) modern dünyada dine olan ilginin hala var olduğunu ve bu dönemden kaynaklanan bir takım ahlaki çöküntülerde olsa; dine merak ve ilgide azalma olmadığını belirtmiştir. Allport'a göre, sekülerizm tartışmalarının arttığı dönemlerde bile, beklenenin aksine, dinden ve dinî konulardan bir uzaklaşma olmadığı gibi, dinin bir şekilde yok olacağı söylenildiği zamanlarda dahi onun küllerinden yeniden doğduğunu söylemek mümkündür. Bu durumu, on dokuzuncu yüzyılda sekülerizm tartışmaları artarken aynı anda Oxford hareketi, Evanjelik diriliş, Hristiyan birliğinin doğuşu ve kurtuluş ordusunun kurulması gibi dinsel hareketlerin ya da girişimlerin gerçekleştiğini belirterek açıklar. Allport'un tabiri ile "kurumsal dinin kaderi her ne olursa olsun, insanlığın kişisel dinî duyguları şu anda çok canlıdır ve gelecekte de canlılığını korumaya devam edecektir. Çünkü dindarlığın kökleri hem çok çeşitli hem de

derinliktir". Allport bu sözleri 1949'da söylemekle beraber tarih onu haklı çıkarmıştır. Üzerinden geçen yıllara rağmen dine olan ilgi ve dinî konular üzerine yapılan çalışmalar artarak devam etmektedir.

Dindarlığın nasıl ölçüleceği konusuna geldiğimizde ise dindarlık ölçmenin ne kadar zorlu olabileceğini din ve dindarlık tanımlamalarında da görebiliriz. Din ve dindarlık kavramları sosyoloji, psikoloji, antropoloji gibi alanlarda birçok bilim insanı tarafından ele alınmış ve her disiplin kendi doğrultusunda tanımlama yapmaya çalışmıştır. Bu durum din ve dindarlık gibi unsurların tanımının öncelikle disiplinler arası içeriğinden dolayı kolay olmayacağını ortaya koymaktadır. Diener'e (1997: 2) göre tarihçiler din tarihini çalışırken, psikologlar dinin psikoloji ve fenomenolojisini, sosyologlar ve antropologlar da kendi disiplinlerinin metotları ile din konusunu çalışırlar. Bunun sonucu olarak da din, farklı disiplinler içinde çalışan araştırmacılar tarafından farklı farklı tanımlanır; bir sosyolog dini bir tarihçinin açıkladığı gibi açıklamaz. Disiplinlerdeki bu farklı bakış açıları ortak bir tanımlama yapılmasını da zorlaştırır. Kısaca Diener, dinin sahip olduğu çeşitlilik ve farklıktan dolayı kolayca tanımlanamayacağını belirtir. Kayıklık her disiplinin dini kendi bakış açısına göre tanımlamasının nedeni olarak dinin, "tabiatüstünü, doğal olmayanı, teizmi, deizmi, ateizmi, monoteizmi, politeizmi, belirliyi, belirsizi ihtiva etmesi ve pratikler, inançlar ve ibadetler içermesi" olarak belirtmiştir (Kayıklık 2011: 12). Sosyolog ve antropologlar dinin daha çok dışa yansıyan durumlarını incelerken psikolojinin ise konuyu daha içsel olarak ele aldığını söylemek yanlış olmaz. Psikologlar bireysel olarak ele alıp incelerken antropolog ve sosyologlar toplumsal boyutlarını incelerler.

Dinin kesin bir tanımının yapılıp yapılamayacağı konusunda araştırmacılar evrensel, herkesin üzerinde hemfikir olduğu bir tanımlama yapılamayacağını düşünmektedirler. Öncelikle Weber (1964: 1) "The Sociology of Religion" kitabında dinin kesin tanımını yapmanın yanlış olacağını belirtmektedir. Bu noktada dini tanımlamanın zorluğu sadece bu dinin tanımının yapıldığı dönemin sosyal, siyasal, ekonomik etkilerinden kaynaklı değil ayrıca tanımlayan kişinin kişilik özelliğinden kaynaklı da olabilmektedir (Uysal 1996: 12). Bazı durumlarda dinin tanımını yapan kişinin sadece kendisinin tatmin olacağını ve hatta çoğu zaman kendisinin bile bu tanımlamadan tatmin olmayacağını söylemek de mümkündür (Yinger 1967: 18) Benzer biçimde Dresser'de (1929: 441'den aktaran Hood-Hill vd. 2009: 8) dinin tanımının yapılamayacağını sadece bazı karakteristik unsurlarının belirtilebileceğini söylemiştir.

Dinin tanımlanma zorluğuna neden olan iki nedenden bahsedilebilir. Bunların birincisinin dinin çok boyutlu bir gerçeklik olarak basit unsurlara indirgenmeye imkân vermemesi; ikincisinin ise bilim insanların dini kişisel anlayış ve eğilimleri ile tanımlamaya çalışmaları olduğunu söylemek mümkündür (Hökeleli 2010: 37-38). Bu durumu kısaca "farklı inanışları, uygulamaları ve yaşayış biçimlerini içerdiği için din olgusunu kavramlaştırma hususunda herkesin kabul edebileceği ortak bir tanım mevcut değildir" diyerek ifade etmek uygun

olacaktır (Yapıcı-Kayıklık 2005: 414). Özdalga'ya (1989: 38) göre de dini bilimsel olarak açıklamak mümkün değildir. Çünkü bilim; doğası gereği olarak birçok sırları olan dinsel hayatı keşfetmekte yetersiz kalır. Rasyonel olarak incelenebilecek olan dinin kendisi değil sonuçlarıdır.

Dinin psikolojik olarak nasıl tanımlandığına baktığımızda; ilk olarak Freud'un dine yaklaşımının her zaman negatif olduğunu görürüz. Ona göre din psikolojik bir ihtiyaç olarak doğmuştur ama dinî tutumlar çocuksu, hapsedilmiş ve olgunlaşmamışlardır. Freud'a göre, din psikolojik bir unsurdur. Tanrı ise abartılmış bir baba figüründen başka hiçbir şey değildir (Furseth-Repstad 2006: 41). Freud dini çocukluk nevrozlarına benzer bir kolektif nevroz olarak tanımlamıştır. Diğer taraftan onun aksine Jung ise dine pozitif bir anlam yükler. Freud dinin bireysel bilinçaltından ortaya çıktığını söylerken Jung'a göre din kolektife bilinçaltının bir oluşumdur (Kunin 2003: 55). Jung, Freud'u dinin özünü kavrayamadığı ve onu nevrotik bir zihinle ilişkilendirdiği için eleştirmiştir. Oysaki din, insan yaşantısının doğal bir ifadesidir ve bir yanılısma değildir. Psikolojik rahatsızlıkların temelindeki unsur ise dinî bağımlılıktan yoksun olmaktır (Hökeleki 2004: 143). Fromm'da (1997: 232) dini tanımlamakta bir takım problemler olduğunu öne sürmüş ve dinsel "bir tanrı ya da putla zorunlu bir ilişki içinde olan bir sistem veya din anlamına gelmediğini" belirterek dini "bir grubun bireyleri tarafından kabul edilen ve paylaşılan bir davranış ve düşünce sistemi" olarak tanımlanmıştır. Bu sistem içindeki düzenlemede bireylerin saygı duyacakları bir nesne ve onların davranışlarına yön veren bir düzenlemenin bulunduğu görülür.

Dine sosyolojik açıdan baktığımızda ise öncelikle Comte'un teorisinde insanın ilk düşünce biçiminin teolojik olduğu görülür ve burada her şey dinle açıklandığı için dinin önemi aşıkardır. Sosyolojik gelenek içinde Durkheim'in din konusu ile en fazla ilgilenen isimlerden biri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dini fonksiyonel olarak ele alan Durkheim dinin toplum için öneminden bahseder ve dinin önemli bir sosyal kontrol mekanizması olduğunu söyler. Durkheim (1915: 47) dini, "kutsal şeylerle ilgili inanç ve ibadetlerden oluşan, dokunulmaz ve yasak kabul edilen şeyler konusunda mensuplarını tek bir ahlaki topluluk halinde, kilise adı verilen bir cemaat etrafında birleştiren bütüncül bir inanç ve ibadet sistemi" olarak tanımlar.

Birçok din tanımlaması bulunması ona bağımlı olarak yapılabilecek bir dindarlık tanımlaması yapmayı da zor hale getirecektir. Dindarlık toplumsal yansımaları neticesi ile de oldukça önemli bir araştırma konusudur. Ancak tek tip bir dindarlıktan söz etmenin mümkün olmadığı da açıktır. Tıpkı din tanımı gibi farklı disiplinlerin dindarlık tanımlamaları da birbirinden farklı olmaktadır. Allport dinî inancın genellikle en önemli inanç olarak ortaya çıktığını, bunun nedeninin de dinin temel unsurlarla ilgilenmesi olduğunu belirtir (Allport 2004: 96). Bu nedenle de dindarlığın araştırılması ve tanımlanması önemli ama bir o kadar da zor olmaktadır. Dindarlığın tek bir şekli olmadığı için aynı dine inanan hatta aynı dini grup içinde yer alan bireylerin farklı olması nedeni ile herkesin kendine ait bir dinî

yöneliminden bile bahsedilebilir. Bu durum da dindarlığın tanımlanmasını çok daha zor hale getirmektedir (Hökekleli 2010: 81). Allport (2004: 46) yeryüzünde dindar olma eğiliminde olan insan sayısı kadar dinî tecrübe çeşidi olduğunu söyler. Benzer biçimde Spilka-Hood vd. (1985: 7) kelime olarak tek bir din olmasına rağmen dindar olmanın yüzlerce olası yolu olduğundan bahsetmişlerdir. Fromm'a (1997: 239) göre ise birinin dindar olup olmadığını anlamak çok zordur. Ona göre bazıları dindar olduklarını söyledikleri halde içsel olarak dindar olmayabilir ve dindar olmadığını söyleyenlerde aslında çok dindar davranabilir. Bunu anlamanın ya da ortaya koyabilmenin rasyonel bir dayanağını bulmak çok zordur. Buradan da dindarlığın sadece tanımlanmasında değil ölçülmesinde de problem olduğu anlaşılmaktadır.

Dindarlığı tanımlamanın problematiğini ortaya koyduktan sonra şimdiye kadar nasıl tanımlandığına bakacak olursak, en genel anlamı ile dindarlık: Dinsel kuralları takip etmek ve dinsel öğretilere inanmaktır (Marshall 1999: 156). Din ve dindarlığın beraber nasıl tanımlandığına baktığımızda ise kısaca dinin kutsal bir öğretiye karşılık gelirken; dindarlığın ise bu kutsal öğretinin insan hayatında vuku bulan hali olduğunu söylemek mümkündür (Kayıklık 2006: 491). Onay (2004: 17) "çok genel anlamda bakarsak, insan ile yüce varlık arasındaki manevi bağlantı inanç, bu bağlantı çerçevesinde oluşan ilişkiler bütünü din, bunların bireyin hayatına yansımaları da dindarlık olarak karşımıza çıkar" şeklinde ifade eder. Günay (2006: 22) ise dindarlığı belirli bir zaman ve koşullarda belirli bir kişi veya grup tarafından yaşanan din olduğunu belirtirken kısaca "yaşanan din" olarak tanımlanmıştır.

Sosyal bilimciler dindarlığın farklı görünüşleri olduğundan ve birkaç ayrı dindarlık tipinden bahsederler. Kayıklık (2011: 26) din psikologlarının dinî yaşamı etkisiz-geleneksel ve içselleştirilmiş; kurumlaşmış ve içselleşmiş; dış beklentiye yönelik ve deruni; toplumsallaşmış ve özümsemiş; hümaniter, tahkiki ve taklidi, otoriter ve hümaniter; ...mı gibi dindarlık ve gerçek dindarlık olarak tanımladıklarını belirtir. Günay (1999: 259-264) ise dindarlığı şiddetin azlığı çokluğuna göre ve biçim bakımından olmak üzere ikiye ayırır. İlkinde ateşli dindarlar, alaca dindarlar, mevsimine göre dindarlar, beynamaz dindarlar ve ilgisiz dindarlar diye adlanan beş grup vardır. İkincisinde ise; geleneksel halk dindarlığı, seçkinlerin dindarlığı, laik dindarlık ve transizyonel dindarlık olmak üzere dört grup bulunur.

James dindarlığı sağlıklı düşüncelilik (iyimserlik) ve hasta ruhluluk (kötümserlik) olarak ikiye ayırır. Bu ayrımı bireylerin mizaçları ile ilişkilendirir. Ona göre bazıları iyimser olmaya bazıları ise kötümser olmaya meyillidir. Sağlıklı düşüncelilikte doğuştan gelen bir mutluluk vardır ve kötülük düşünmezler. Hasta ruhluluk ise acı çekmeye eğilimlidir ve sürekli şikâyet hali içindedir. Fromm ise bir grubun ortak amaçlarına adanmışlık olarak tanımlarken otoriter ve hümaniter olarak ikiye ayırır. Otoriter dindarlıkta bir otoriteye itaat söz konusudur. Tanrıya kendini adayan birey daha güçlü hale gelir. Bu teslim oluş kendini yok edip

bağlandığı gücün bir parçası haline geldiğinde kişiye huzur verir. Hümanist dindarlık tanımında ise önemli olan kişinin kendini gerçekleştirmesidir ve bunu da akıl, sevgi gibi kendi içindeki güçler ile yapabilir. İlkinde var olan sıkıntı, suçluluk hali burada yerini sevince bırakır (Hökelekli 2010: 82-83).

Freud dindarlığı hastalıklı bir ruh hali olarak ifade ederken onun aksine James, Jung, Allport, Frankl ve Maslow gibi psikolog ve psikiyatrlar dinin ruh sağlığı için olumlu olduğunu belirtmişlerdir (Hökelekli 2010: 71). Weber (1998: 364-365) dindarlık tiplerini virtüöz dindarlığı ve kitle dindarlığı olarak ikiye ayırmaktadır. Bunu da karizmatik yetenek farklılıklarına göre belirler. Weber farklı toplumsal tabakalarda farklı dindarlık tiplerinin olduğunu belirtmiş ve bunun statü tabakalaşması olarak tanımlamıştır. Bu tipolojiye baktığımızda çiftçi, şövalye ruhlu savaşı, burjuva, tüccar ve zanaatkâr, şehir, köy, entelektüel ve aydın, büyüsel, ayinci gibi tiplolere rastlarız (Taş 2006: 179).

Dindarlık kavramı “bir kişinin günlük hayatında dinin önemini ifade eden, kişinin dine inanma ve bağlanma derecesini gösteren bir kavramdır”. Bu nedenle de dindarlık konusunda nasıl dindar ve ne yönde dindar şeklinde yaklaşmak daha önemlidir (Taş 2006:177). Dindarlığı bireyin yönelimine göre ayıran içsel ve dışsal dindarlık tanımlaması da vardır. Bu ayırım Gordon Allport’a aittir. İçsel dindarlık içsel bir yönelimi ifade ederken dışsal dindarlık da bireyin dışsal bir yönelimi söz konusudur. İlkinde bireyin dini bir amaç olarak yaşaması söz konusu iken ikincisinde din bir araç haline gelmiştir. Dışsal yönelimli bireyler amaçlarına ulaşmak için dini kullanan ve faydacı bireylerdir. Aksine içsel yönelimli dindarlar ise asıl motivasyonlarını dinde bulan, dinî kuralları benimsemiş, içselleştirmiş ve bu yönde yaşayan bireylerdir. Okumuş’un (2005: 17) Allport’un dışsal tanımına benzer bir biçimde bir dindarlık tanımladığı görülür. Gösterişçi dindarlık olarak tanımladığı bu dindarlığı “hakiki dindarlık karşısında hakiki olmayan, yapay bir dindarlık” olarak tanımlar. Olumsuz ahlak ve gösteriş örneği olarak gördüğü bu dindarlığı bireyden başlayıp topluma ulaşan ve ondan tekrar bireye dönen karşılıklı bir toplumsal bir olgu açıklar. Ona göre; “Gösterişçi dindarlık, insanın samimi olarak, inandığı gibi değil, çeşitli hesaplarla başka insanların hoşuna gidecek biçimde hareket etmesidir” (Okumuş 2006: 17).

Dindarlığın ölçülüp ölçülemeyeceği sorunsalına döndüğümüzde ise; dindarlık ile ilgili uygulamalı çalışmalara yirminci yüzyılda Le Bras ile başladığını görmekteyiz. O, dinî yaşantı, iman, ibadet, cemaat gibi konular üzerinde durmuş ve bunu yaparken dolaylı gözlem, dolaysız gözlem metotları ve kantitatif teknikler uygulamıştır. Le Bras’dan sonra birçok araştırmacı tarafından da uygulamalı çalışmalar yapılmaya başlanmıştır (Günay 2006: 2-3). Yerleşim alanları, sosyo-ekonomik statüler, toplumun farklı kesimleri ve bunların dinî tutum ve davranışları ve diğer toplumsal kurumlarla (ekonomi, siyaset, ahlak) olan etkileşimleri ve davranış biçimleri, bunların yaş, cinsiyet gibi demografik değişkenlerle olan ilişkileri incelenmeye başlanmıştır. Böylelikle dini davranış bilimsel bir boyuta taşınmıştır ve sonrasında da ise çok sayıda ölçeğin geliştirildiği görülür (Günay 2011:

185-186). Çalışmanın bundan sonraki bölümünde dindarlığın nasıl ölçüldüğü, kimlerin nasıl ölçekler geliştirerek dindarlığı ölçmeye çalıştığı gösterilmeye çalışılacaktır.

DİNDARLIK ÖLÇEKLERİ

Yapılan tanımlamalar doğrultusunda din ve dindarlık tanımlamasındaki büyük farklılıklar ve zorluklar bize dindarlığın ölçümünde de bu farklılık ve zorlukların yer alacağını göstermektedir. Dinin sadece evrensel olarak tanımlanması değil ampirik olarak araştırılıp araştırılmayacağı da tartışma konusu olmuştur (Köktaş 1993: 23). Vernon (1962: 159) din konusu ile ilgilenen ve bu konuda kapsamlı araştırma yapmak isteyen her araştırmacının bir gün mutlaka dindarlık ölçme problemi ve bunun içindeki birçok problemle karşılaşacağını belirtmiştir. Dinin insan hayatında var olan en hassas konulardan bir tanesi olması ölçme probleminin bir diğer sorunlu ayağını oluşturmaktadır. Bu bağlamda dindarlığın bir anlamda öznel bir konu olması ve bu nedenle ampirik yöntemlerle bilgi toplayarak kişinin dindarlığını ölçmeye çalışmanın kolay olmayacağını söylemek mümkündür. Bu bölümde dindarlık ölçümünde geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılan, kendisinden sonraki çalışmalara yol gösteren ve literatürde sıklıkla kullanılan ölçeklere yer verilmiştir.

Dindarlık ölçmek için öncelikle bazı soruların bir araya getirildiği ölçekler kullanıldığı görülmektedir. Bu ölçekler dindarlığı ölçmek amacı ile bireyin dindarlığını tespit etmeye yönelik olarak tek veya çok boyutlu ölçeklerden oluşmaktadır. Bu ölçeklerden alınan puanlara göre dindarlık saptanmaya çalışılır. Alınan yüksek puanlar yüksek dindarlık düzeyini, düşük puanlar ise düşük dindarlık düzeyini göstermektedir (Onay 2001: 440).

Dindarlık ölçme çalışmaları 1960'larda hız kazanmış ve 1980-1990 yılları arasında ise zirve yapmıştır (Mehmedoğlu 2006: 469). Bu çalışmalar aslında 1940'larda başlasa da ileri ölçüm teknikleri kullanılarak yapılan çalışmalar 60'lara denk gelmektedir. Aynı din içindeki bireyler ve gruplar bir bakıma oldukça dindar olabilirlerken bir başka hususta çok düşük puanlar alabilirler. Bu durum ise dindarlığın çok boyutlu bir fenomen olduğunun göstergesidir (Mueller 1980: 1). Himmelfarb'da dindarlığı ölçme çalışmalarında pek çok tipoloji geliştirildiğini ve bu alanın basit tek boyuttan karmaşık çok boyuta doğru hareket ettiğini belirterek şu şekilde örneklendirir: Wach (1944) üç faktör, Lenski (1961) dört faktör, Glock ve Stark (1965) beş boyut King (1967) dokuz boyut, daha sonra Hunt ile beraber on bir boyut ve 1972'de on boyut (Himmelfarb 1975: 606). Dindarlık ölçme çalışmalarının ilk olarak Amerika'da başladığı bilinmektedir ve bu ismi geçen çalışmalarda bu bağlamda Hristiyan dindarlığını ölçen çalışmalardır.

Onay (2004: 44-45) literatür incelendiğinde üç tip dindarlık ölçümü olduğunu belirtmiştir. İlki Allport ve Ross tarafından geliştirilen ve dindarlığı içsel ve dışsal olarak ikiye ayıran yaklaşımdır. İkincisinde dindarlık çok boyutlu olarak

ele alınır. Burada King ve Hunt'n Hristiyan dindarlık ölçekleri; kişinin nasıl bir Hristiyan nasıl bir Protestan olduğunu ölçme ve Müslüman dindarlık ölçekleri (nasıl bir Müslüman) yer alır. Üçüncüsü de dinî yönelim düzeylerinin duygu, düşünce ve davranış boyutunda ölçen ölçeklerdir. Cornwall-Albrecht vd. (1998: 203) dindarlığı tanımlama ve ölçmede iki görüş olduğunu söylerler. İlkinde: Lenski (1964) dört boyutlu, Glock ve Stark (1965) beş boyutlu, Faulkner ve DeJong beş boyutlu (1966) ve Allport ve Ross'un içsel-dışsal iki boyutlu dindarlık ölçekleri yer alır. İkinci görüş ise büyük bir havuzun içince yer alan ve doğrudan ampirik ve maddeler arasında matematiksel ilişkiler bulmaya çalışan görüştür. Burada ise King (1967) ve King ve Hunt (1975) ölçekleri yer almaktadır. Dindarlık ölçme konusunda en kapsamlı çalışma ise Hill ve Hood (1999) tarafından yapılmıştır ve o zamana kadar yapılan dindarlık ölçeklerini "Maesures of Religiosity" isimli kitaplarında toplamışlardır. Kitap, 1936-1996 yılları arasında yapılan yüz yirmi altı ölçeğin içinde yer aldığı on yedi bölümden oluşmaktadır.

Dindarlığı çok boyutlu ölçme çalışmalarının hız kazandığı yıllardaki çalışmalara baktığımızda ilk olarak sosyolog Fichter ve Lenski'yi görürüz. Fichter (1954) dört boyutlu dindarlıktan bahseder. Katolik dindarlığı üzerine yaptığı çalışmasında dindarlığı uyku halinde (dormant), marjinal (marjinel), şekilsel (modal), ve öz (nucleur) olarak dört boyutta ele almıştır. Uyku halinde olanları dışarda bırakarak insanların % 20'sinin marjinal, % 70'inin şekilsel ve % 10'undan daha azı ise özsel dindar olduğunu belirtmiştir (Allport-Ross 1967: 434). Lenski ise datasını 1954 yılında Detroit'de 656 kişiye uygulamıştır. Lenski'de (1963: 18-25) dindarlığın dört boyutu olduğundan söz etmiştir. Onun boyutları ise sırası ile doktrinal ortadoksi (doctrinal orthodoxy), teslimiyet (devotionalism), demeksel katılım (associational involment) ve toplumsal katılımdır (communal involvement) Bunlardan ilk ikisi dinî yönelimle ilişkili iken diğer ikisi dinî katılımıla ilgilidir. Ayrıca, Lenski'nin dörtlü ayrımı literatürdeki çok boyutlu çalışmaların ilklerinden biri olması ve kendinden sonraki çalışmalara ilham vermesi sebebiyle oldukça önemlidir.

Bir diğer ölçek de Allport, dindarlığın içsel ve dışsal olmak üzere iki boyutundan bahsetmiştir. Birey ve Dini (The Individual and His Religion, 1950) kitabında Allport, dindarlığı olgunlaşmış ve olgunlaşmamış olarak ayırmış ve bunların sırası ile daha sonra tanımladığı dinî yönelim biçimleri olan içsel ve dışsala karşılık geldiğini ifade etmiştir. 1967'de Allport, Ross ile birlikte yaptığı çalışmada dindarlığın dört boyutundan bahsetmiştir. Bunlar içsel, dışsal, ayrımsız dindar ve dindar olmayanlardır (Allport-Ross 1967: 438). Allport ve Ross on biri içsel ve dokuzu dışsal yönelim boyutunu ölçen yirmi maddeden oluşan ve kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum, nötrüm, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum formatında beşli likert tipi bir ölçek geliştirmişlerdir (Hill- Hood 1999: 152). Bu ölçeği dindarlık ve önyargı ilişkisini ölçmek amacı ile kiliseye giden altı gruptan üç yüz dokuz kişiye uygulamışlardır. Bu gruplar Roman katolikler, Nazerenler, Presbiteryanlar, Methodist ve Baptistlerdir. Dinî yönelim ölçeği

(Religious orientation scale) adını verdikleri bu ölçeğin içsel dışsal tipolojisi günümüze kadar önemini yitirmeden gelmiştir. Onun Ross ile beraber geliştirdiği ölçek dindarlık ölçme çalışmalarında en çok kullanılan ve geliştirilen ölçektir. Bu ölçek, eleştirilerek geliştirilmeye çalışılsa da hala birçok araştırmada kullanılmaya devam etmektedir ve onun etkisini ortadan kaldırmayı başarabilmiş bir ölçek de halen oluşturulamamıştır.

Allport ve Ross'un Dinî Yönelim Ölçeğinin boyutları (ROS) ile beraber literatürde en fazla kullanılan diğer boyutlar Glock ve Stark'a aittir. Onlar dindarlığın çok boyutlu bir unsur olduğunu ve ona göre incelenmesi gerektiğini en çok vurgulayanların başında gelmektedirler. Dinî Bağlılığın Boyutları ölçeği (The Dimensions of Religious Commitment Scale) Glock ve Stark tarafından 1966'da oluşturulmuştur. Bu ölçek inanç, ritüel, deneyim, bilgi ve sonuçlar olarak beş boyuttan oluşur (Belief, ritual, experience, knowledge, consequences). Onlar ölçek sorularını hazırlarken sonuçlar boyutunu dışarda bırakmışlardır. Çünkü bu boyutun dinin kendisinin bir ölçümü olmadığı belirtirler. Ölçek, birçoğu birden çok alt bölümden oluşan kırk sekiz maddeden oluşmaktadır ve bununla beraber ölçeğe ait bir güvenilirlik sonucu da belirtilmemiştir (Hill-Hood 1999: 279-281). Glock dindarlık araştırılırken bu beş boyutun dünyadaki bütün dinleri kapsayacak şekilde bir uzlaşma oluşturabileceğini söylemiştir (Faulkner-De Long 1966: 246) Glock ve Stark'a ait bu ayırım literatürde Allport ve Ross'un ölçeği ile beraber araştırmacıların en fazla ilgisini çeken dindarlık ölçüm metotlarıdır. Bu boyutların ölçülebilirliğini daha sonra Faulkner ve De Jong "Beş Boyutlu Dindarlık Ölçeği" adı altında ölçek haline getirilmiştir.

Faulkner ve De Jong'da (1966: 248) d. Glock ve Stark'ın beş boyutunun ölçeklenebilirliğini geliştirmek amacı ile yirmi üç maddeden oluşan beş boyutlu bir ölçek oluşturmuşlardır. Bu ölçek ideolojik, ritüelistik, deneysel, entellektüel ve sonuçsal boyutlardan (ideological, ritualistic, experiential, intellectual, consequential) oluşmaktadır. Ölçeği beşli Guttman tarzı olarak oluşturmuşlar ve 1964 yılında Pennsylvania State üniversitesinden üç yüz yetmiş beş sosyoloji öğrencisine uygulamışlardır. Beş boyuttan oluşan ölçeğin her bir boyutunun güvenilirlik analizi .90 üzerinde bulunmuştur. İnanç boyutu diğer boyutlarla yüksek korelasyon gösterirken, sonuç boyutu ise düşük korelasyon göstermiştir.

De Jong ve arkadaşları (1976: 885) 1976 yılında "Dindarlığın Kültürler Arası Boyutları" (Cross-Cultural Dimensions of Religiosity) ölçeğini geliştirmişlerdir. Ölçek inanç, deneyim, dinî pratikler, dinî bilgiler, bireysel ahlaki sonuçlar ve sosyal sonuçlar (belief, experience, religious practices, religious knowledge, individual moral consequences, social consequences) olmak üzere altı boyut ve otuz sekiz sorudan oluşmaktadır. Ölçeği kültürlerarası bir örneklem seçerek Pennsylvania State Üniversitesinden (USA) beş yüz kırk iki ve Bielefeld Üniversitesinden (Almanya) üç yüz doksan öğrenciye uygulamışlardır. Sonuç olarak soruları cevaplama biçimi bakımından farklılık gösterecek de dini yapının çarpıcı biçimde benzerlik gösterdiğini bulmuşlardır.

Dindarlığı çok boyutlu olarak ele alan bir başka ölçek King (1967: 176-177) tarafından geliştirilen dokuz boyutlu ölçektir. Bu ölçek Dallas'da altı Methodist topluluktan beş yüz yetmiş beş kişiye uygulanmıştır. Örneklem amaçlı örneklem metodu ile seçilmiş ve tesadüfi olarak evrenin %50'sine gönderilmiştir. Ölçek toplam seksen yedi maddeden oluşmaktadır. 1969 yılında King ve Hunt (1969: 322-323) tarafından geliştirilerek altmış bir maddeden oluşan on bir boyutlu hale gelmiştir. 1975 yılında ise temel dinî ölçekler, bileşik dinî ölçekler, bilişsel tarz ölçekler olmak üzere üç ana bölüm altında; ilkinde yedi, ikincisinde üç ve sonuncusunda da üç alt boyuttan oluşarak on üç boyutlu hale gelmiştir (King-Hunt 1975: 17). Buraya kadar dindarlık ölçme ile ilgili literatürde önemli olarak görülen ölçeklerden kısaca bahsedilmiştir. Aşağıdaki tablo bu çalışma içinde bahsi de geçen ölçekleri özetlemek amacı ile oluşturulmuştur.

Tablo 1. Çok Boyutlu Dindarlık Ölçekleri¹

Yıl Yazar	Orjinal Adı	Boyut	Boyutların adı ve sayısı
1961 Lanski	Dinî Yönelim ve Katılım	4	Doktrinsel ortodoksluk 6 Teslimiyet 2 Derneksel katılım 2 Toplumsal katılım 2
1966 Faulkner ve DeJung	Beş Boyutlu Dindarlık Ölçeği	5	İdeolojik 5 Ritüelistik 5 Deneyysel 5 Entellektüel 4 Sonuçsal 4
1967 Allport ve Ross	Dinî Yönelim Ölçeği	2	İçsel 11 Dışsal 9
1976 Faulkner ve DeJung	Dindarlığın Kültürler arası Boyutları	6	İnanç 8 Deneyim 4 Dinî ibadetler 5 Dinî bilgi 10 Bireysel ahlaki sonuçlar 6 Sosyal sonuçlar 5
1967 King	Dokuz Boyut	9	1. İnançlara onay ve kişisel bağlılık 15 2. Cemaat faaliyetlerine katılım 13 3. Kişisel dinî tecrübe 12 4. Cemaate kişisel bağlılık 5 5. Şüpheye karşı entellektüel araştırmalara katılım 7 6. Dinî gelişime açıklık 5 7a. Dogmatizm 5 7b. Dışsal yönelim 9 8a. Finansal davranış 5 8b. Finansal tutumlar 3 9. Din hakkında konuşma ve okuma 7
1979 King	On Bir Boyut	11	1. İnançlara onay 7 2. Kiliseye devam etme 4

¹ Bu tabloda ölçeği geliştirenler, ölçeğin adı, boyutları ve bu boyutların kaç maddeden oluştuğu görülmektedir.

ve Hunt			3. Örgütsel faaliyetler	6
			4. Kişisel dini tecrübe	7
			5. Arkadaşlarla kilise işlerine katılım	6
			6. Gelişmeye ve çaba göstermeye yönelim	5
			7. Dinî güvenlik veya dogmatizme yönelim	3
			8. Dışsal Yönelim	6
			9. Finansal destek	5
			10. Din Hakkında Konuşma ve Okuma	6
			11. Dinî Bilgi	6
1975 King ve Hunt	On Üç Boyut	13	Temel Dinî Ölçek	
			İnançlara onay	7
			İbadetsel	5
			Kiliseye devam etme	3
			Örgütsel faaliyetler	6
			Finansal destek	5
			Yönelim: Gelişme ve çaba gösterme	6
			Yönelim: Dinî umutsuzluk	7
			Karma Dinî Ölçek	
			Dikkati çekme: Davranış	7
			Dikkati çekme: Biliş	8-3
			Aktif Müdahavimler	10-3
			Bilişsel Stil Ölçekler	
			Belirsizliğe tahammülsüzlük	7
			Hayatın amacı: Pozitif	5
			Hayatın amacı: Negatif	4

Not: Bu tablo Lenski² Faulkner ve DeJung³, Allport ve Ross'un⁴ için Hill ve Hood 1999 Measures of Religiosity kitabından oluşturulmuştur. King ve Hunt'a ait kısım için King 1967⁵, King ve Hunt 1969⁶ ve King ve 1975⁷ kullanılmıştır.

Görüldüğü gibi literatürde dindarlık ölçme konusunda yapılmış pek çok ölçek bulunmaktadır. Dindarlık nasıl ölçülmeli, neyi ölçmeli gibi sorulara cevap aranmış ve aranmaya da devam edilmektedir. Farklı dindarlık tanımları farklı dindarlık ölçümlerini de beraberinde getirmekte ve her araştırmacı ölçmeye kendi tanımlaması doğrultusunda yaklaşmaktadır. Bu da farklı çalışmaların farklı dindarlık ölçekleri kullanmasını beraberinde getirmiştir. Bu ölçme çalışmalarında anket en sık kullanılan yöntem olmakta ve kişinin verdiği cevaplar doğrultusunda kişinin dindar, ne kadar dindar ya da ne yönde dindar olduğu saptanmaktadır.

Türkiye'de Yapılan Dindarlık Ölçekleri

Dindarlık ölçme çalışmaları ile ilgili olarak Türkiye'de yapılan çalışmalara baktığımızda tıpkı uluslararası literatürde olduğu gibi tek bir ölçek üzerinde karar kılınmadığı ve birçok araştırmacının kendi ölçeğini geliştirdiğini görüyoruz. Mutlu

² Hill-Hood 1999: 332-333.

³ Hill-Hood 1999: 297-300, 272-276.

⁴ Hill-Hood 1999: 152-153.

⁵ King 1967: 180-184.

⁶ King-Hunt 1969:322-323.

⁷ King-Hunt 1975: 19-20.

(1989: 194) dindarlık ölçümü ile ilgili uluslararası literatüre baktığımızda çok sayıda dindarlık ölçmeye yönelik çalışma olduğunu söyler ve dindarlık ölçeklerinin geliştirilmesine yönelik çalışmaların temelinde “bir sosyoloğun mümkün olduğu kadar kendi kişisel-sübjektif değerleri dışında kalmaya çalışarak, objektif ölçütler içerisinde, meselenin özüne veya o meseledeki gerçeğe yönelik bilgi üretimine katkıda bulunabilmesi varsayımı olduğunu” belirtir. Türkiye’de yapılan dindarlık ölçme çalışmalarının bazılarını öncelikle bir tablo yaparak özetlemenin faydalı olacağı düşünülmüştür. Burada anlatılacak olan ölçekleri tablo 2’de görmek mümkündür.⁸

Türkiye’de dindarlık ölçme çalışmaları ilk olarak 1962 yılında Mehmet Taplamacıoğlu ve sonrasında 1977 yılında Erdoğan Fırat tarafından yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar yöntem ve teknik alt yapısı bakımından döneminin gerisinde kalan çalışmalardır (Onay 2004: 55). Bu nedenle Türkiye’de dindarlık ölçümü ile ilgili ilk ve en önemli çalışma 1989 yılında Kayhan Mutlu tarafından gerçekleştirilen “Bir Dindarlık Ölçeği”dir. Bu çalışma da Mutlu, dörtlü likert formatında sekiz olumlu, altı olumsuz ifadeden oluşan on dört soruluk bir ölçek hazırlamıştır. Mutlu’nun da ifade ettiği gibi bu çalışma geçerlilik ve güvenilirlik testlerinin yapıldığı ilk çalışmadır. Burada Mutlu daha önce oluşturulmuş ölçeklerden yararlanarak onlardan aldığı maddeleri Türkçeye çevirmiştir (Westie 1953; Putney-Midleton 1961; Brown 1962; Faulkner-DeJong 1966; King 1967; King-Hunt 1969). Bu çalışma dindarlık ve fundamentalizm arasındaki ilişkiyi araştırmak için kullanılmıştır. Ölçeğin güvenilirlik katsayısı .94 olarak bulunmuştur (Mutlu, 1989:194). Çalışmanın önemi ülkemizdeki o zamana kadar yapılan çalışmaların içindeki ilk en ciddi ve bilimsel çalışma olmasıdır. Çalışmada faktör analizi ve güvenilirlik testi sonuçları yer alması, çalışmanın ülkemizin sosyolojik yapısı içinde geçerliliğini de göstermektedir (Uysal 1995: 263).

Bir diğer çalışma da Mehmet Emin Köktaş (1993: 66-70) tarafından yapılmıştır. Bu çalışma da amaç Müslüman dindarlığını ölçmek olarak belirtilmiştir. O da dindarlığı Glock ve Stark’a benzer biçimde beş boyutlu olarak tanımlamıştır. Bu tanıma göre dindarlık inanç, ibadet, dinî tecrübe, dinî bilgi ve dinin toplumsal etkisi boyutlarından oluşmaktadır. Ölçek evet-hayır, likert ve çoktan seçmeli olarak hazırlanmıştır. İzmir ilinde gerçekleşen çalışmaya, farklı sosyo-ekonomik düzeyi temsil eden ilçelerden tesadüfi örneklem yoluyla seçilen yirmi yaş üzeri bin yüz kişi katılmış ve bunlardan bin tanesinden geri dönüşüm alınabilmıştır. İnanç boyutu on dört, ibadet boyutu on iki, tecrübe boyutu dört, bilgi boyutu yedi ve toplumsal etki boyutu kırk dört olmak üzere toplam seksen bir soru yer alır. Ayrıca dindarlık tespiti ile doğrudan ilgili olmayan on iki dinî tutum ve on iki dine atfedilen önem sorusu da vardır.

⁸ Bu tablo da ölçeğin adı, hangi yıl kim tarafından oluşturulduğu, hangi formatta hazırlandığı, kaç boyutu ölçtüğü ve bu boyutların neler olduğu ve kaç sorudan oluştuğu yer almaktadır.

Diğer bir ölçek de Veysel Uysal (1995: 263-268) tarafından geliştirilmiştir. O da dindarlığı beş boyutlu olarak ele alan bir ölçek geliştirmiştir. Bu ölçek de dörtlü likert formatındadır ve yirmi altı madden oluşmaktadır. Uysal Müslümanlar için geçerli olabilecek bir İslami Dindarlık Ölçeği geliştirmek istediğini belirtmiştir. Ölçek İstanbul'un çeşitli semtlerinde oturan ve rastgele örneklem tekniği ile seçilmiş dört yüz elli kişiye uygulanmıştır; ancak dört yüz otuz dokuz kişiden geri dönüşüm alınabilmektedir. Toplanan veriler neticesinde yapılan faktör analizi sonucunda ölçek toplam varyansın %61.3'ünü açıklayan beş faktörden oluşmuştur. Bu beş faktör: dindarlığın hayata etki boyutu, dindarlığın inanç boyutu, dindarlığın bilgi boyutu, dindarlığın ibadet boyutu ve dindarlıkta ibadetlerin bireysel ve sosyal boyutudur. Ölçeğin güvenilirlik katsayısı 96.8 olarak bulunmuştur.

Tablo 2. Türkiye’de Dindarlık Ölçekleri

Yıl Yazar	Ölçek Adı	Format	Boyut	Boyutların adı ve sayısı
1989 Kayhan Mutlu	Bir Dindarlık Ölçeği	4'lü likert	1	Dindarlık 14
1993 Mehmet Emin Köktaş	Müslüman Dindarlık Ölçeği	5'li likert, çoktan seçmeli, evet-hayır	5	İnanç boyutu 14 İbadet boyutu 12 Tecrübe boyutu 4 Bilgi boyutu 7 Toplumsal etki boyutu 44
1995 Veysel Uysal	İslami Dindarlık Ölçeği	4'lü likert	5	Hayata etki boyutu 8 İnanç boyutu 8 Bilgi boyutu 3 İbadet boyutu 4 İbadetlerin bireysel/sosyal boyutu 3
1999 Ahmet Onay	Dinî Yönelim Ölçeği	4'lü likert	3	Düşünce 8 Davranış 6 Duygu 4
2003 Mustafa Arslan	Popüler Dindarlık Ölçeği	4'lü likert	1	Popüler Dindarlık 12
2006 Kemalettin Taş	Dindarlık Kriterleri Ölçeği	5'li likert	3	Geleneksel/İlmihalci 19 Modernist/Hümanist 18 Popüler/Hurafeci 11
2007 Hakkı Karaşahin	Kırsal Dindarlık Ölçeği	5'li likert	4	Toplumsal anlatım 31 Teorik anlatım 8 Pratik anlatım 12 Ahlaki anlatım 12
2009 Yakup Coştu	Dinî Yönelim Ölçeği	5'li likert	2	Normatif tarzlı dinî yönelimi 30 Popüler tarzlı dinî yönelimli 7
2015 Beyazıt Yaşar Seyhan	Dinî Şuur Ölçeği	5'li likert	3	Dinî Değer 8 Dinî Bilinç 8 Dinî Davranış 5

Dindarlık ölçmek üzere oluşturan ölçeklerden bir diğeri de Mustafa Arslan'a (2003: 97-107) aittir. Arslan popüler dinî tutumları ölçmek amacıyla on iki maddeden oluşan ve dörtlü likert formatında hazırlanan bir ölçek geliştirmiştir. Ölçeğin geçerliliği için faktör analizi yapılmış ve faktör yükleri .46 - .70 arasında bulunmuştur. Ölçeğin tutarlılık katsayısı ise .85 olarak saptanmıştır. Arslan bu ölçeği basit tesadüfi örneklem yolu ile seçtiği Çorum'da yaşayan 18 yaş üzeri üç yüz yirmi yedi kişiye uygulamıştır.

Kemalettin Taş (2006: 195-201) tarafından dindarlık kriterlerine yönelik tutumları ölçmek amacıyla "Dindarlık Kriterleri Ölçeği" geliştirilmiştir. Bu ölçek toplam kırk sekiz madde ve üç bölümden oluşur. İlk bölüm on dokuz maddenin yer aldığı Geleneksel/İlmihalci, ikinci bölüm on sekiz maddeden oluşan Modernist/Hümanist ve son bölüm de on bir maddeden oluşan Popüler/Hurafeci dindarlık faktörleridir. Ölçek beşli likert formatında oluşturulmuş ve madde korelasyonları .30 ve .68 arasında olup güvenilirlik ölçüsü de .88 olarak belirtilmiştir.

Köy ve kasabalardaki dinî bağlılık ve dindarlığa yönelik güvenilir ve geçerli ölçme aracı geliştirmek üzere Hakkı Kardeş (2007: 110-116) "Kırsal Dindarlık Ölçeğini" hazırlamıştır. Gördes merkezde tesadüfi örneklem ve yüz yüze görüşme tekniği ile yüz kişiye pilot araştırma yapılmış ve doksan iki kişiden geri dönüş alınabilmiştir. Bu ölçek beşli likert formatında dört boyut ve altmış üç sorudan oluşmaktadır. Bu dört boyut; dinin toplumsal anlatımına yönelik, dinin teorik anlatımına yönelik, dinin pratik anlatımına yönelik ve dinin ahlaki anlatımına yönelik olmak üzere dört alt ölçekten meydana gelmiştir. Dinin toplumsal anlatımı otuz bir maddeden oluşur, madde korelasyonu .49 - .87 arasında değişmekte olup ölçeğin güvenilirliği .93 olarak tespit edilmiştir. Dinin teorik anlatımı sekiz maddeden oluşan, madde korelasyonu .41 - .86 arasında değişen ve güvenilirliği .90 olarak tespit edilen alt ölçektir. Dinin pratik anlatımı alt ölçeği on iki maddeden oluşmaktadır. Madde korelasyonu .41 - .91 arasında değişmekte olup, güvenilirliği .90 olarak bulunmuştur. Dinin ahlaki anlatımında ise madde sayısı on iki olup madde korelasyon değeri .42 - .82 arasında değişmektedir. Ölçeğin güvenilirliği .91 olarak bulunmuştur. Dört alt boyuttaki yüksek güvenilirlik oranları ölçeğin köy ve kasabalardaki dindarlığın boyutlarını ölçebildiğini göstermektedir.

Dine normatif ve popüler yaklaşan bir dinî yönelim ölçeği 2009 yılında Yakup Coştu tarafından geliştirilmiştir. Bu ölçek basit tesadüfi örnekleme tekniği ile seçilen, 14 yaş üzeri Samsun il merkezinde ikamet eden dokuz yüz on yedi kişiye uygulanmıştır. Ölçeğin cevaplamasında 1-hiç katılmıyorum, 2-katılmıyorum, 3-kararsızım, 4- katılıyorum ve 5- kesinlikle katılıyorum formatında beşli likert kullanılmıştır. Ölçek normatif tarz dinî yönelim ve popüler tarz dinî yönelim olmak üzere iki boyutlu olarak oluşturulmuştur. Otuz yedi maddeli dinî yönelim ölçeğinin otuz maddesi normatif tarzlı dinî yönelimi, yedi tanesi de popüler tarzlı dinî yönelimli ölçmektedir. Madde korelasyon değerleri .41 ile .72 arasında değişmektedir. Güvenilirlik ölçüsü .87 olarak bulunmuştur.

Bir diğer ölçek 2015 yılında Beyazıt Yaşar Seyhan tarafından geliştirilen ve uygulanan Dinî Şuur Ölçeğidir. Bu ölçeği geliştirmekte amaç çocukluk haricindeki tüm yaşam dönemlerinde uygulanabilir bir ölçek geliştirmek olarak ifade edilmiştir. Test-tekrar test yöntemi ile geliştirilmiş ve aynı öğrenci grubuna üç hafta ara ile uygulanmıştır. Felsefe ve Din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenliğinde öğrenim gören iki yüz yirmi beş öğrenciye uygulanmıştır. Dinî şuur ölçeği likert tipi beşli bir derecelendirmeye sahiptir (1-hiç katılmıyorum, 2- az katılıyorum, 3-orta düzeyde katılıyorum, 4- çok katılıyorum ve 5- tamamen katılıyorum). Bu ölçeğin dinî değer boyutu, dinî bilinç boyutu ve dinî davranış boyutu olmak üzere üç faktörü açıkladığı tespit edilmiştir. Bunlar sırası ile sekiz, sekiz ve beş maddeden oluşmaktadırlar. Madde korelasyonları .307 ve .767 arasında olup güvenilirlik ölçüsü birinci ölçümde .904 ve ikinci ölçümde .932 olarak belirtilmiştir.

Burada bahsi geçen ölçekler Türkiye’de yapılan dindarlık ölçeklerinin bir kısmıdır. Dünyadaki çalışmalara benzer biçimde burada da dindarlığı farklı boyutlarda ölçen çalışmalar yer alır. Ülkemizde de halen dindarlığı ölçme çalışmaları ve farklı boyutları ölçtüğünü iddia eden yeni ölçekler oluşturulmaya devam etmektedir.

SONUÇ

Dindarlık ölçme sorunsalının öncelikle, din ve dindarlık tanımlamaları evrenselliğe ve sonrasında dindarlığın ölçülme problemi ile de ilişkilendirilerek tartışıldığı bu çalışma göstermektedir ki bundan sonra da din sosyolojisinde dindarlık ölçme çalışmalarına devam edilecektir. 1900'lü yılların başından beri var olan dindarlık ölçme çalışmaları halen bir neticeye ulaşabilmiş de değildir. Üzerinde hemfikir olunan konulardan bir tanesi dindarlığın tek boyutlu olarak ölçülemeyeceği ve çok boyutlu bir fenomen olarak ele alınmasının gerekliliğidir. 1960'larda başlayan bu çok boyutlu çalışmalardan; ilk zamanlarda yapılan Allport-Ross ve Glock-Stark'a ait olanlar halen en popüler dindarlık boyutları olarak literatürde yer almaktadırlar. Bunun yanı sıra birçok araştırmacının halen dindarlık ölçme üzerine uğraştığı da bilinmektedir.

Dindarlık tanımının herkes tarafından kabul gören bir tanımlamaya sahip olamaması ve neredeyse her araştırmacının kendi tanımlamasını yapması ortaya daha büyük bir problem olarak dindarlık ölçülebilir mi sorununu getirmiştir. İnsanların en önemli öznel alanlarından biri olarak ifade ettikleri ve hakkında çok fazla konuşmak istemedikleri bir durum hakkında nasıl gerçek bir ölçüm yapılacağı bu konudaki araştırmacıların kafasını kurcalayan soruların başında gelmektedir. Ayrıca kime göre ve ne kadar dindar gibi bir ayırım da en fazla karşılaşılan sorunların başında gelecektir. Bu öznel durum sırasında bireyler kendilerini başkaları ile kıyaslayarak olduklarından daha çok dindar ya da daha az dindar olarak tanımlayabilirler. Ayrıca bazı durumlarda bireyler daha çok dindar bazı durumlar da ise daha az dindar görünmek isteye de bilirler. Bu da anket gibi yöntemlerle ampirik olarak dindarlık ölçmenin çok da sağlıklı sonuçları olup olamayacağı konusunda kuşku ile yaklaşılması gerekliliğini ortaya koyar. Bu nedenlerle dindarlık ölçme çalışmalarında dinin hangi boyutunun ölçüldüğü, hangi din için ölçüm yapıldığı gibi unsurlar önemli hale gelir ve geliştirilen ölçekler de titiz bir çalışmaya dayandırılmak durumundadır.

Dünya da çok sayıda din ve inanç biçimi bulunmaktadır. Hepsinin kuralları, ritüelleri farklı olduğu için de her biri için ayrı bir ölçme yöntemi olması gerektiği de açıktır. Bu da araştırmacıları her bir inanç sistemi için farklı ölçekler geliştirmek zorunda bırakmaktadır. Tüm bu unsurları dikkate alarak dindarlık ölçeği geliştirmenin oldukça zor olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır. Buna rağmen birçok araştırmacının bu alanda çalışıyor olması tüm bu tartışmalarla birlikte bu sürecin devam edeceğinin de açık bir göstergesidir. Bu bağlamda; dindarlık ölçmek için dindarlık ölçekleri geliştirme çabaları uzun yıllar daha devam edecek gibi görünmektedir.

SUMMARY

The phenomena of religion and studies about it are almost as old as the history of the humanity. It is known that religion has always existed somehow, from the most primitive tribes to the most modern societies. Therefore, religion has always been a subject of curiosity of the mankind. In addition, appearing as a phenomenon and being investigated from different perspectives by many disciplines, religion shows that it bears an interdisciplinary character in this context. Many disciplines such as anthropology, sociology, psychology, economy and political science have been studying religiosity phenomenon for years. As a result, religion does not have a universally accepted definition agreed by all since it is defined by each discipline according to their own perspective.

Religion and study of religion emerged very long time ago while human beings were trying to find the answers of questions such as "who am I?", "where did I come from?", "where will I go?", in order to interpret the world and to try to attach a meaning to it. Religion and religiosity are not only vital for the life of the individuals, but also for the society as well, due to their influences on the social life. Religiosity in this context is a very important subject also in terms of its social reflections. However, it is clear that it is impossible to talk about a single type of religiosity. Just as the case with the definition of religion, different disciplines have different definitions concerning religiosity. Thus, studying and defining this most important faith is not only essential, but also difficult, as well. Questions such as what is religiosity, how it is defined, why do people become religious and how and to what extent they are religious paved the way for launching the religiosity studies. At the same time, the question of how religiosity can be measured has become a subject of discussion. Religiosity is completely a subjective issue and for this reason, measuring an individual's religiosity by collecting data via empirical methods is not very easy. Not only how religiosity would be measured, but also the issue of whether it could ever be measured has been discussed widely as well, and is still being discussed. Moreover, the issue of whether religiosity is a uni-dimensional argument or is a more complex, multi-dimensional phenomenon has been included in the ongoing discussions in the field. While being considered as a uni-dimension phenomenon at first, the religiosity was agreed to be a multidimensional phenomenon and begun to be handled and measured multi dimensionally. In this context, Gordon Allport's measuring of the religiosity bi-dimensionally as intrinsic and extrinsic is accepted as one of the most important measurement of the religiosity.

After 1960s, religiosity has started to be regarded as a multi-dimensional phenomenon and scales measuring religiosity on multi-dimensional basis have been developed. When examining the studies on measuring religiosity, it could be seen that religion does not have a uni-dimensional, homogeneous structure. While individuals and groups included in the same religion may be highly religious in one respect, they could have quite low scores in other respects. This is an

indication of the fact that religiosity is a multi-dimensional phenomenon. Studies on measuring religiosity started in the mid twentieth century, gained momentum in 1960s. These years were pretty good years for the sociology of religion. It is observed that although the studies on measuring religiosity started in 1940, the time of studies where advanced measuring techniques were employed was in the 1960s. Many typologies have been developed in the studies on measuring religiosity, and this field has been moved from simple uni-dimensional scales to complex multi-dimensional scales.

As is seen, there are many scales conducted in the literature on measuring religiosity. Answers to the questions that how should religiosity be measured and what should it measure have been searched for and are continued to be searched. It is observed that there is no universally accepted outcome obtained in the problem of measuring religiosity, just as the case with the definitions of religion and religiosity. Different definitions of religiosity bring along different measurements of religiosity along themselves, and every researcher measures religiosity from the perspective of his/her own definition of religiosity. This, in turn, brought about the fact that different studies use different religiosity scales. Questionnaires are the most frequently used method in these measuring studies and whether the individual is religious, how religious the individual is or in what ways he/she is religious are determined according to the answers he/she gives.

Multidimensional religiosity scales, which were formulated after being discussed in relation with the probability of measuring religiosity, were described and analyzed within this study. While analysing and describing religiosity scales, studies about religiosity scales in Turkey were reviewed. Moreover, how and by whom different dimensions of religiosity were formulated were identified. At this point, it can be assumed that religiosity will continue to be measured even if studies of religiosity are hard to be formulated.

KAYNAKÇA

- ALLPORT, W. Gordon - ROSS, J. Michael (1967). "Personal Religious Orientation and Prejudice". *Journal for the Scientific Study of Religion* 5 (4): 432-443.
- ALLPORT, W. Gordon (2004). *Birey ve Dini / The Individual and His Religion*. çev. Bilal Sambur. Ankara: Elis Yay.
- ALTUNSU SÖNMEZ, Özlem (2012). *Religiosity, Self-monitoring and Political Participation: A Research on University Students*. Doktora Tezi. Ankara: ODTÜ.
- ARSLAN, Mustafa (2003). "Popüler Dindarlık Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3 (1): 97-116.
- CORNWALL, Maria - ALBRECHT, L. Stan, etc. (1998). "The Dimensions of Religiosity: A Conceptual Model with an Empirical Test". *Latter-day Saint Social Life: Social Research on the LDS Church and its Members* ed. by James T. Duke Volume Twelve in the Religious Studies Center Specialized Monograph Series, Brigham Young University, Provo, Utah: 203-230.
- COŞTU, Yakup (2009). Dine Normatif ve Popüler Yaklaşım "Bir Dinî Yönelim Ölçeği Denemesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (15): 119-139.
- DE JONG, F. Gordon - FAULKNER, E. Joseph etc. (1976). "Dimensions of Religiosity Reconsidered: Evidence from a Cross-Cultural Study". *Social Forces* 54 (4): 866-889.
- DIENER, W. Paul (1997). *Religion and Morality: An Introduction*. Louisville: Westminster John Knox Press.
- DURKHEIM, Emile (1915). *The Elementary Forms of the Religious Life*. London: Allen and Unwin.
- FAUKNER, E. Joseph - DE JONG, F. Gordon (1966). "Religiosity in 5-D: An Empirical Analysis". *Social Forces* 45 (2): 246-254.
- FROMM, Erich (1997). *Sahip olmak ya da Olmak*. çev. Aydın Antan. İstanbul: Antan Yayınevi.
- FURSETH, Inger - REPSTAD, Pal (2006). *An Introduction to the Sociology of Religion Classical and Contemporary Perspectives*. Aldershot: Ashgate Publishing Limited.
- GÜNAY, Ünver (1999). *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*. İstanbul: Erzurum Kitaplığı.

- GÜNAY, Ünver (2006). Dindarlığın Sosyolojisi. *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*. ed. Ünver Günay-Celeleddin Çelik. Adana: Karahan Kitabevi. 1-59.
- GÜNAY, Ünver (2011). *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları. 10 bs.
- HILL, C. Peter - HOOD, W. Ralph (1999). *Measures of Religiosity*. Birmingham, Alabama: Religious Education Press.
- HIMMELFARB, S. Harold (1975). "Measuring Religious Involvement". *Social Forces* 53 (4): 606-618.
- HOOD, W. Ralph - HILL, C. Peter etc. (2009). *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*, New York: The Guilford Press. 4 ed.
- HÖKELEKLİ, Hayati (2010). *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Dem Yay.
- KARAŞAHİN, Hakkı (2007). "Türkiye Kırsal Dindarlığı Üzerine Bir Pilot Araştırma (Gördes ve Çevre Köyleri Örneği)". *Dini Araştırmalar* 10 (4): 105-117.
- KAYIKLIK, Hasan (2006). "Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşimi". *İslami Araştırmalar Dergisi* 19 (3): 491-499.
- KAYIKLIK, Hasan (2011). *Din Psikolojisi: Bireysel Dindarlık Üzerine*. Adana: Karahan Kitabevi.
- KING, B. Morton - HUNT, A. Richard (1969). "Measuring the Religious Variable: Amended Findings". *Journal for the Scientific Study of Religion* 8 (2): 321-323.
- KING, B. Morton - HUNT, A. Richard (1975). "Measuring the Religious Variable National Replication". *Journal for the Scientific Study of Religion*. 14(1): 13-22.
- KING, B. Morton (1967). "Measuring the Religious Variable: Nine Proposed Dimensions". *Journal for the Scientific Study of Religion* 6 (2): 173-190.
- KÖKTAŞ, E. Mehmet (1993). *Türkiye'de Dinî Hayat*. İstanbul: İşaret Yay.
- KUNIN, D. Seth (2003). *Religion: The Modern Theories*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- LENSKI, E. Gerhard (1963). *The Religious Factor; A Sociological Study of Religion's Impact on Politics, Economics and Family Life*. Garden City, New York: Anchor Books.
- MARSHALLI, Gordon (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yay.
- MEHMEDOĞLU, U. Ali (2006). "Dindarlığın Peşinde: Din Psikolojisinde Araştırma, Ölçme ve Yorumlama Üzerine". *İslami Araştırmalar Dergisi* 19 (3): 465-478.

- MUELLER, H. Gert (1980). "The Dimensions of Religiosity". *Sociological Analysis* 41 (1): 1-24.
- MUTLU, Kayhan (1989). "Bir Dindarlık Ölçeği: Sosyoloji'de Yöntem Üzerine Bir Tartışma". *İslami Araştırmalar* 3 (4): 194-199.
- OKUMUŞ, Ejder (2005). *Gösterişçi Dindarlık*. İstanbul: Özgü Yay.
- OKUMUŞ, Ejder. (2006). "Gösterişçi Dindarlık". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6 (2): 17-35.
- ONAY, Ahmet (2001). "Dindarlık Ölçme Çalışmaları: Dindarlık Ölçümünde Üç Farklı Yaklaşım ve Ölçmenin Esasları". *İslami Araştırmalar Dergisi* 14 (3-4): 439-449.
- ONAY, Ahmet (2004). *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim Üniversite Öğrencileri Örnekleme*. İstanbul: Dem Yay.
- ÖZDALGA, Elisabeth (1989). "Din Din Midir Yoksa Başka Bir Şey Midir? Fenomenleri İndirgeyici (Redüksiyonist) Yaklaşımların Bir Ön Eleştirisi". *İslami Araştırmalar* 3 (2): 29-39.
- SEYHAN, Y. Beyazıt (2015). Dinî Şuur Ölçeği: Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması. *Ekev Akademi Dergisi* 19 (61): 399-413.
- SPIILKA, Bernard - HOOD, W. Ralph etc. (1985). *The Psychology of Religion: An empirical Approach*. New Jersey: Prentice-Hall Inc. Englewood Cliffs.
- TAŞ, Kemaleddin (2006). "Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma". *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*. ed. Ünver Günay-Celeleddin Çelik. Adana: Karaha Kitabevi.
- UYYSAL, Veysel (1995). "İslami Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot Çalışma". *İslami Araştırmalar*. 8 (3-4): 263-271.
- UYYSAL, Veysel (1996). "Din Psikolojisi Açısından Dinî Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri". İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.
- VERMON, M. Glen (1962). "Measuring Religion: Two Methods Compared". *Review of Religious Research*. 3 (4): 159-165.
- WEBER, Max (1964). *The Sociology of Religion*. Boston: Beacon Press.
- WEBER, Max (1998). *Sosyoloji Yazıları*. çev. Taha Parla. İstanbul: İletişim Yay. 2 bs.
- YAPICI, Asım-KAYIKLIK, Hasan (2005). "Dinsel Eğilimle Ön Yargı ve Hoşgörüsüzlük Arasındaki İlişkiler Üzerine Psikolojik Bir Araştırma". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14 (1): 413-426.
- YINGER, J. Milton (1967). "Pluralism, Religion, and Secularism". *Journal for the Scientific Study of Religion*. 6 (1): 17-28.